

Vařeková, Terezie

Humanistická perioda u česky píšících autorů

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2000, vol. 49, iss. A48, pp. [101]-115

ISBN 80-210-2350-3

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101660>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

TEREZIE VAŘEKOVÁ

HUMANISTICKÁ PERIODA U ČESKY PÍŠÍCÍCH AUTORŮ

Úvod

O humanistické literatuře víme, že ji v mnohém ohledu ovlivnily literatury klasické. My se chceme zabývat tímto ovlivněním na poli české literatury, a to v oblasti formy.

Zaměříme se na dosud nepříliš probádaný fenomén ciceronské periody a jeho realizaci u českých česky píšících autorů. Pokusíme se zjistit, jak jsou české periody stavěny, a srovnáme je s periodou ciceronskou.

Omezený rozsah článku neumožňuje věnovat se rozboru všech autorů podrobených naší původní analýze (v širě pojaté ročníkové práci). Vybíráme tedy hlavně autory, kteří nejenže periody psali, ale kteří vytvářeli periody dokonalé formy; ovšem i u nich jsme nuceni uvádět pouze minimum příkladů. Zabýváme se těmito autory: Viktorin Kornel ze Všehrd, Řehoř Hrubý z Jelení, Sixt z Ottersdorfu, Zikmund mladší z Púchova, Tadeáš Hájek z Hájku, Daniel Adam z Vele-slavína, Jan Kocín z Kocínětu, Karel starší z Žerotína. Připojujeme i rozbor periody z předmluvy k Bibli kralické.

Perioda

Perioda je složité souvětí sestávající ze dvou (výjimečně tří) souměrných složených členů, předvětí (protasis) a závětí (apodosis), ale tvořící jeden myšlenkový celek. Základem pro vytvoření periody je propracovaná myšlenka — perioda by měla být jejím obrazem, obrazem jejích logických souvislostí i časových vztahů. Perioda má být přehledná, ale pestrá, předvětí a závětí co nejsouměrněji konstruované — v dokonalé periodě nejsou souměrné jen vztahy závislosti mezi větami v předvětí a závětí, ale i jejich počet či dokonce větné členy těchto vět. Cicero se pokoušel v periodě i o eurytmii závěrečnými rytmickými klauzulemi. Co se týče konkrétní podoby předvětí a závětí — vztah mezi nimi byl nejčastěji podřadný, přičemž vedlejší věta stála v předvětí, mohl být ale i souřadný. Hlav-

ní věta většinou obsahovala nejpodstatnější část myšlenky (Menge 1914, Gebauer 1929, Ottův slovník naučný 1902).

Česká perioda od začátku humanismu na konci 15. století do poloviny 16. století

Za základní a nepominutelné kritérium, podle kterého označujeme složité souvětí za periodu, považujeme obsahovou dvojdielnost souvětí konstrukce a její minimální rozsah: dvě věty v předvětí a dvě věty v závětí. Při rozlišování samostatných vět od několikanásobného přísudku se řídíme zásadami prezentovanými ve studii Josefa Hubáčka: „*Jestliže se vyskytne ve větě více slovesných přísudků, zaujmáme toto stanovisko: Za několikanásobný přísudek považujeme slovesa opakovaná, synonymní výrazy nebo slovesa, která si jsou významově blízka, dále slovesa, která jdou těsně za sebou a jejich obsah se doplňuje, a konečně různá slovesa, spojená však společným rozvíjejícím členem. Všechny jiné případy hodnotíme nikoli jako několikanásobný přísudek, ale jako souvětí.*“ (Hubáček 1998). Při uvádění citátů se řídíme pravidly vypracovanými pro transkripci citátů ve *Staročeském slovníku*, v otázkách kvantity přihlížíme k zásadám formulovaným v úvodu k edici *Gramatiky české Jana Blahoslava* (Čejka-Šlosar-Nechutová 1991). Odchylujeme se od nich pouze úplným respektováním interpunkce pramenů a rozepisováním zkratk. U citátů podle transkribovaných edicí ponecháváme text v jejich transkripci. Pro zapisování vzorců souvětí používáme této symboliky: věty hlavní jsou označeny velkými písmeny, věty vedlejší v první závislosti malými písmeny, ve druhé závislosti písmeny řecké abecedy, vedlejší věty v dalších stupních závislosti označují písmena řecké abecedy s číselným indexem (pro třetí stupeň závislosti index 1, pro čtvrtý index 2 atd.). Interponovanou větu označuje písmeno v závorce, předvětí od závětí odděluje me středníkem.

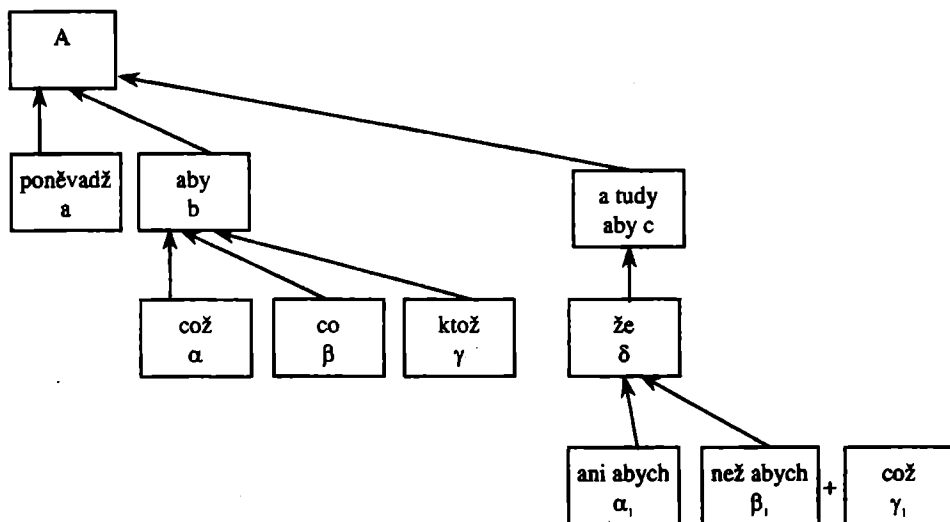
Viktorin Kornel ze Všehrd se nevyhýbá periodám, v nichž základní souvětí rozvíjejí věty jen do prvního stupně závislosti. V přemluvě ke spisu *O právích Země české* najdeme takovéto jednodušší periody. Ovšem týž autor se v téže předmluvě pouští i do daleko složitějších konstrukcí, což je obdivuhodné také proto, že tak činí velice záhy, totiž v letech 1494–1499. Nejlepší periodou jeho přemluvy je tato:

(1) *Kterýchžto knih, poněvadž pro užitečné dobré mnohým nespáním, rozličným úsilím, častým myšlením, čtením desk a nálezův starých ustavičným pracně jsú složeny, žádnému jsme nechťel nadepsati a jich titule dáti než Vaší Královské Milosti, pánu země této i svému najmilostivějšímu, aby což pro užitek obecný mnohých psáno jest, žádnému nebylo jednomu, zvláštnie osobě, připsáno, ani k jednomu obráceno, co se široce k užítiku mnohých vztahuje, než k tomu, ktož těmi všemi vládne a všecko v zemi české též jako i v uherské i v jiných zemích mnohých spravedlivě, mocně a pokojně spravuje; a tudy úmysl můj ode*

všech aby poznán byl, že jsem toho pro žádné darův očekávání, pro žádné odplaty ani pro chlubení mrzké na se nevzal, ani abych se komu jinému chtěl zachovati kromě Vaší Milosti Královské, než abych mnohým anebo všem, což na mně jest, vůbec užitečně posloužil (str. 10).

Vzorec: $A(a)A, b(\alpha)b(\beta)b, \gamma; c, \delta, \alpha, \beta, (\gamma_1)\beta_1$

Schéma:

Tato ukázka představuje už značně složité a rozsáhlé souvětí. Viktorin Kornel ze Všehrd ho dokázal uspořádat relativně souměrně a bezpochyby srozumitelně a přehledně. (Přehlednou nazýváme takovou konstrukci, která reprodukuje myšlenku souvisle a v celku, bez logických chyb, bez chyb v časové následnosti jednotlivých částí a která není neúnosně komplikovaná a rozsáhlá, což znamená, že se její autor varuje například nedokončených vět i při velkém množství interpozic nebo výrazného odbočení od tématu v několikanásobných interpozicích či vedlejších větách apod.) Předvětí je sice delší a pestřejší stavěné (třikrát je v něm použita interpozice) a závětí je stručnější a jednodušší (což vůbec není řídký jev), ovšem autor udržel souměrnost shodným počtem úrovní závislostí, a to u tak složitého souvětí už zdaleka nemůžeme pokládat za samozřejmost. Přesvědčují nás o tom mnohé v tomto ohledu asymetrické periody jak u mnohých jiných autorů, tak i u Viktorina Kornela ze Všehrd samého (např. str. 7). K hlubší symetrii přispívají věty účelové v předvětí a závětí (v rozdílném stupni závislosti) a krátké věty ve třetím stupni závislosti uvozené *což* (s rozdílnou funkcí).

Řehoř Hrubý z Jelení v předmluvě ke svému překladu *Chvály bláznovství* (1512) píše:

(2) Přidal sem pak k té Erazmově Morí Pontanova Charona a Valu Vavřince s Petrarchů z této najvíce příčiny: abyšte vaše milost úplně a dokonale znali a věděli odkud a skrze koho přišlo na křesťanstvo a zvláště i najvíce na církev

římskú tak veliké zavedenie a oslepenie a co o tom učení mužie z římské strany i smyslé i pšíie; a abyšte se vaše milost měli čím hájiti: jestliže by kdy odpuorce pravd křesťanských chtěli proti Vaším milostem z této příčiny čeliti: že se k tomu přiznávají což sú i naši předkove věrní Čechové i ti mužie římskí učení s jinými světle vyznali a všem křesťanom vuobec psaním svým k zprávě a k utvrzení jich pozuostavili (str. 247).

Vzorec této periody můžeme zapsat takto:

A, abyste a, odkud α , co β ; abyste b, jestliže γ , že α_1 , β_1 , γ_1

Již podle vzorce snadno poznáme, že jde o poměrně jednoduchou, ale celkem symetrickou periodu. V předvětí stojí jediná hlavní věta, na ní je závislá věta vedlejší s dalšími dvěma větami — již ve druhém stupni závislosti. V závětí stojí druhá věta závislá na hlavní větě a na této vedlejší větě je závislá věta vedlejší s dalšími třemi větami v třetí úrovni závislosti (v rámci závětí v druhé úrovni závislosti). Obsahová dvočlennost periody je dána uvedením dvojího účelu, který autor sledoval připojením přídavku k Erasmusovu spisu, formální dvočlennost se uskutečňuje ve dvou souřadně spojených (v poměru slučovací) účelových větách, které uvozuje věta hlavní. Nesouměrnost periody spočívá v kvalitativní nevyváženosti předvětí a závětí, z hlediska objemu můžeme toto souvětí považovat za souměrné.

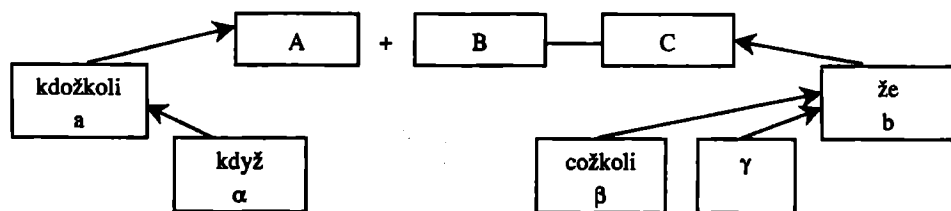
Ve stotřiatřicetřádkové předmluvě Řehoře Hrubého z Jelení najdeme ještě několik period. Jsou nekomplikované, všechny stojí na podřadném souvětí a hlavní věta je vždy umístěna v předvětí (např. str. 244-245). Také jsou všechny (až na jednu) souměrné co do počtu vět v obou půlích periody, souměrnost zachovávají i v počtu úrovní závislosti (tzn. pokud je v předvětí na hlavní větě (nebo i větě vedlejší) závislá věta vedlejší a na té závisí ještě jedna věta vedlejší, pak se i v závětí musí objevit věta v první i v druhé závislosti, ať už věta v první závislosti závisí na větě hlavní nebo vedlejší).

Mezi další autory, kteří se v této době aktivně zabývali literaturou, patří i Sixt z Ottersdorfu. Dokázal do krátké předmluvy k překladu knihy *Sv. Isidora kniha utěšená*, sestávající z pouhých tří výpovědních celků, vložit pěknou přehlednou periodu podobnou periodě v příkladu (1):

(3) *A protož, kdožkoli a v jakémžkoli jsi zármutku, když na tě těžkosti světa tohoto přijdou, rád sobě toto přečti, a sám sebe zdravým a přísným soudem rozeznávej: a i hned poznáš, cožkoli protivného snášíš, a na tomto světě trpíš, že to pro hříchy tvé spravedlivě Pán Bůh na tebe dopouští.*

Vzorec: A(a, α)A,B; C, β , γ ,b

Schéma:

Předvětí má dvě věty hlavní a po jedné větě v prvním a druhém stupni závislosti, závětí má naopak dvě věty v druhém stupni závislosti, celkový počet vět v první a druhé části periody je však shodný. Vztahy mezi větami v předvětí a závětí jsou částečně souměrné, protože obě věty uvozené neurčitými zájmeny (*kdožkoli* v předvětí a *cožkoli* v závětí) jsou obsahové. Tato perioda vyniká především velmi jasným a přehledným uspořádáním myšlenky.

Nahlédli jsme do textů z konce 15. a první poloviny 16. století, jejichž autory byli Viktorin Kornel ze Všehrd, Řehoř Hrubý z Jelení a Sixt z Ottersdorfu. Periody Řehoře Hrubého z Jelení a Sixta z Ottersdorfu jsou kratší a prosté, ale relativně souměrné. Mnohem náročnější konstrukce jsme ovšem našli u Viktorina Kornela ze Všehrd (paradoxně v nejranějším textu ze všech výše jmenovaných) v jeho předmluvě ke spisu *O právích Země české*. Jeho periody jsou rozsáhlé a přitom souměrné i na hlubších rovinách, než je rozsah či řetězení závislosti vedlejších vět, jak to dokládají jeho další periody.

Česká perioda od poloviny 16. století do konce 16. století

V roce 1554 vydal Jan z Püchova velice obsáhlou *Kozmografii českou*, kterou sepsal jeho strýc **Zikmund mladší z Püchova** podle německé kosmografie Sebastiana Münstera. Tato kosmografie představuje velice náročnou četbu. Domníváme se, že důvodem je především způsob stavby věty a souvětí. Kromě zřejmých krátkých period (např. str. 25, 27) jsou jiné většinou velice obtížně jak myšlenkově, tak formálně rozdělitelné na dvě (či tři) části. Interpunkce k tomu sám autor většinou nepoužívá. K obsahovému předělu navíc dochází na úrovni vedlejších vět, a to někdy i ve druhé závislosti, což se stává často proto, že celé souvětí poměrně zbytečně uvozuje hlavní věta kontaktující čtenáře (např. str. 24 *Z tohoto místa spatřujeme*, str. 18 *Teď znáti máme*). Autor často nevyjadřuje jasně vztahy mezi větami, stává se mu, že začne větu s mnoha participii, na nichž závisí vedlejší věty, ale nedokončí ji (např. str. 15, 25). Stručně řečeno – chybí tu obsahové propracování, nejdůležitější myšlenka není vyjádřena hlavní větou. Pravidlo hlavní myšlenky v hlavní větě neplatí sice bezpodmínečně, ale jeho dodržování určitě přispívá k dobré organizaci periody. Uvedeme alespoň jeden příklad takové nezdařené periody:

(4) *Však poněvadž bez veliké práce/ věci žádné/ a zvláště tak znamenité/ k vykonání nepřicházejí/ jakou sem já/ při spisování těchto Kněh světa/ práci měl/ tím se před lidmi chlubití nenáleží/ jako kteříž na větším díle toho neznají/ než samému Bohu/ všecky skrytosti znajícimu/ to poručiti/ kterýž ráčí takovou práci mnohým hojněji odplatiti/ ač budeme-li dary jeho vděčně přijímati/ z nich děkovati/ a podlé vůle boží svůj život řediti/ než lidé rozumní/ pilně tyto knihy čítajíce/ práci mé veliké vyrozumějí/ kteráž jest i mému zdraví nemálo uškodila/ a vděčně ji budou přijímati (str. 7).*

Vzorec: a, α_1 , $\alpha(\beta_1)\alpha_2, \gamma_1, \alpha_2$; A, b, B

V tomto složitém souvětí je rozeznatelná myšlenka práce, kterou ocení Bůh (předvětí) a také rozumní lidé (závětí), ale protože se autor nechává neustále svádět tím, co právě píše, k dalším a dalším asociacím, je nakonec orientace v periodě velice obtížná.

V přírodovědných spisech nebývá místo pro stylistické ozdoby, a proto nás může překvapit předmluva k *Herbáři jinak Bylináři velmi užitečnému Tadeáše Hájka z Hájku*. Najdeme v ní periody souměrné i méně souměrné, ale vždy myšlenkově průhledné a jasné. Převažují periody kratší, ale nejsou zde řídkým jevem. První věta našeho příkladu sice je obsahově dvojčlenná, ale formálně asymetrická. Druhou větu můžeme již označit za periodu. Obsahově je jejím základem dualita těla a duše. Formálně stojí na odporovacím souvětí, v předvětí má tři vztahné věty v první závislosti (a z nich dvě v interpozici spojené spojkou a) a jednu větu vztahnou v závětí. Dochází tu tedy k chybě (i ve starověku obvyklé) slabšího – co do kvality i kvantity – závětí oproti předvětí. Souměrnost vztahů mezi větami se naplňuje v opakovaném použití vedlejší věty determinující, připojené vztahnými zájmeny *již a jež*.

(5) *Tělo pak, kteréž my očima našima vidíme a jeho se dotýkáme, má z země a ze čtyř živlův, z nichž také všechny jiné věci i hovada na tomto světě stvořena jsou: ale duši od samého Pána Boha vlitou sobě má, již samou jemu i anjelům jeho se připodobňuje* (str. 13).

Vzorec: A(a,b)A,c; B,d

Dostáváme se k velké osobnosti českého humanismu, k **Danielu Adamovi z Veleslavína**. K průzkumu jeho periody nám posloužila *Politia historica* z r. 1584. To, co nás zaujme po několika stránkách čtení, je vysoká frekvence, s jakou autor periody začleňuje do textu. Rozhodně však nejsou všechny rozsáhlé a bez chyby. Najdeme i pouhé náznaky periody (A;B,a(α)a — str. 25), periody nejasně rozčleněné (např. předmluva str. 6), periody nevyvážené (a,α(α)α,b(β)b;A,c — str. 6), periody nedokončené (a,b,α;A — str. 6) či mnoho krátkých period o čtyřech, pěti, šesti větách (A(a)A;B,b — předmluva str. 3, a,b,c;A,d — str. 20). Vybereme tedy rozsáhlejší periodu, která nemá výše zmíněné chyby:

(6) *Nebo ačkoli králové nad nimi panovali/ z nichž první byl Romulus, kterýž to město založil a vystavěl: však ta moc královská/ tak byla obmezená a opatřená/ že vedlé krále / a spolu s králem nejstarší a nejpřednější měšťané/ kterýchž tehdáž v počtu jedno sto bylo a slouli senatores, správu nad městem sobě poručenou měli* (str. 12).

Vzorec: a,α,α₁; A,b(β,γ)b

Za základ této periody slouží podřadné souvětí, hlavní věta je v závětí. V předvětí i v závětí se souvětí větví do druhé úrovně závislosti. Předvětí se skládá ze tří kratších vět, závětí ze čtyř delších vět, takže je tu nápadnější objemová nesouměrnost. Co se týče souměrnosti vztahů, omezuje se zde na věty determinující uvozené vztahným zájmenem v druhém stupni závislosti. Obsahově je tato perioda velice přehledná.

Vícekrát využívá Daniel Adam z Veleslavína možnosti utvářet periodu na základě paralely. Jde o klasickou podobu periody, o čemž svědčí i jeden Veleslavínem uvedený a přeložený citát z latiny (*Rovně jako nebe/ kdyby na něm dvě slunce byla/ nemohlo by ani ozdoby a náležité okrasy své mít/ ani v svém dobrém řádu státi: tak i svět tento/ kdyby v něm dvě zároveň kralovati měli/ nemohl by bez nevolí a válek spravován býti* — str. 6). Originální Veleslavínova perioda tohoto typu vypadá takto:

(7) *Jak zajisté dobrý lékař/ tak travič lidský bylin požívá/ a častokrát jedno-
stejných: ale tento jako pavouk bere z vonné růže to což jest škodlivého/ a nechává což jest dobrého: tak dobrý správce rovně týchž práv požívá jako i tyran:
ale tento pod zástěrou práva svojoj hněv/ svou zlobivost/ pejchu a líbost nad pod-
danými provozuje/ a svého vlastního/ ne jejich dobrého vyhledává (předmluva).*

Vzorec: a,b,α,c,β; A,B,C

Ani tato perioda nevyvíká souměrností. Není souměrná ani co do počtu vět, ani co do počtu stupňů závislosti vět předvětí a závětí. Závětí dokonce tvoří pouze tři věty hlavní. Nemůžeme ale opomenout myšlenkovou vyříbenost tohoto souvětí. Do rámce jednoho přirovnání (*jako* – předvětí, *tak* – závětí) se v každé části periody začleňuje ještě jedno srovnání. Tak dochází přece jen k určité souměrnosti, a to v použití spojky *ale* mezi větou informující o tom, že obě osoby mají stejné možnosti, a informací o tom, že „ale“ ten druhý si vybírá to špatné. Záporné chování traviče i tyрана se popisuje dvěma větami spojenými spojkou *a*.

V *Kronice nové o národu tureckém*, překladu z němčiny od Jana Kocína z Kocínětu, se setkáváme se zajímavou situací. V předmluvě ke *Kronice* se nachází několik ač ne bohatých, přece jen aspoň šesti- a sedmivětých period. Za zmínku stojí první z nich (první věta textu), protože bychom ji mohli označit za poměrně souměrnou třídílnou periodu.

(8) *Mnozí mnoho psali, Vaše milost milostiví páni, o národu tureckém/ aneb, jakž oni jmenováni býti chtějí musulmanským/ a o jeho tak dlouhotrvajícím panování: kteréžto netoliko náboženství našemu pravému křesťanskému, ale i slavným královstvím a říkáje všemu světu hrozné a právě osudní proměny přináší/ jakož toho něctco předkové naši poctili/ a my nyní hrubě, s náramným strachem a škodou svou vlastní zakušujeme: však i ti mnozí v svých spisích nevelmi mnoho pravdy, jakž snad o to usilovali, nám pozůstavili.*

Vzorec: A(a)A; b,α,β; B(c)B

U tohoto lákavě vyhlížejícího souvětí se objevuje problém vsuvky. Všechny čtyři závislé věty v jednotlivých částech jsou totiž vsuvky a vsuvka (byť i větná) se obvykle do souvětího vzorce nezařazuje. Na druhou stranu tato pravidelnost není bez zajímavosti. Tento zápis stačí k tomu, abychom si povšimli souměrnosti první části s třetí částí v interpozicích. Všechny tři části se navíc vyznačují souměrností spojek (*jakž, jakož, jakž*). Zajímavý je neklasický návrat k úvodnímu motivu *mnozí mnoho psali*, který se zařazuje jako třetí část této „vsuvkové“ periody, založené tudíž na souřadném odporovacím souvětí. Střední část (připojená k první hlavní větě vztahným *keréžto* a rozvíjející téma tureckého nebezpečí) vystupuje výrazněji právě díky již zmíněnému návratu třetí části.

Druhá perioda je ukázkou jednoduché, ale zato téměř dokonale symetrické periody.

(9) *Jestli pak vědomel/ že dva aneb tři svědkové očitil/ když o jednom skutku obzvláště a soukromí vypravovati majil/ zřídka se ve všem za jednoho srovnati mohou: nadto pak věc slyšaná, když se od jiných a jiných rozpráví neb ku paměti poznamenává/ rozmanité bludy a omyly s sebou přináší* (předmluva).

Vzorec: A,že a (když α)a; B (když b)B.

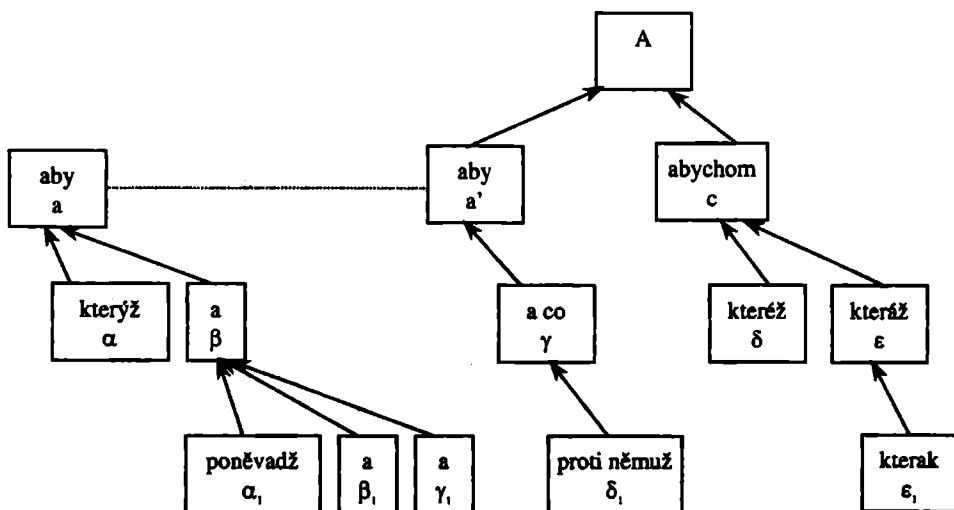
Předvětí periody (věta hlavní se zapojenou větou obsahovou) vyjadřuje určitou obecnou zkušenost, v závětí se mluví o ještě intenzivnější zkušenosti stejného druhu. Obě části periody obsahují ještě podmínku, kterou v obou případech uvozuje spojka *když*.

Na konci předmluvy vytvořil Jan Kocín z Kocinétu jedinou opravdu rozsáhlou, a dokonce i relativně symetrickou periodu.

(10) *Aby pak národ náš český, kterýž s Turkem všeho křesťanstva úhlavním a dědičným nepřitelem, za příčinou obhajování Království uherského již více nežli ode sta let, ale nejvíce těchto časův činiti má, a pohřichu i dále míti bude (poněvadž Turek zúmyslně proti smluvenému do jistých let příměří a pokoji, válku proti Jeho milosti císařské pánu našemu nejmilostivějšímu zdvihl/ a do zemí jeho milosti nejedny škodné vpády učinil/ a pevnosti některé vzal) aby tedy Čechové ani v té příčině nedostatku netrpěli/ a co jest Turek a jaký nepřítel, proti němuž bojovati mají, věděli/ uznávali jsme za dobré, abychom po vydání historie církevní, v kteréž se duchovní nepřátelé církve pokrytci a kacíři/ a bojové proti nim věrných učitelův vypisují/ kroniku tuto tureckou, kteráž nám světského antikrista a nepřitele křesťanského živými barvami maluje/ a která bychom mu odpírati mohli ukazuje/ v jazyku českém vydali* (předmluva).

Vzorec: a($\alpha, \beta, \alpha_1, \beta_1, \gamma_1$)a' (γ, δ_1)a'; A,c(δ)c($\epsilon(\epsilon_1)$) ϵ c

Schéma:

(Text v závorce zahrnujeme do schématu souvětí, protože je přirozeným pokračováním předchozího textu.) Protasis má sice daleko větší rozsah a naopak o jednu úroveň závislosti méně než apodosis, ale vedlejší a hlavní věta v základovém souvětí periody jsou zcela pravidelně položeny do předvětí a závětí, v předvětí ovšem dochází k porušení souvislosti textu. První věta je totiž přerušena rozsáhlou interpozicí a není dokončena. Její subjekt (*náš národ český*) je změněn (na synonymní *Čechové*) a přísudková část (*nedostatku netrpěli*) se shoduje s tímto druhým subjektem. Do této věty jsou pak vloženy ještě další dvě věty a teprve pak je dalším členem několikanásobného přísudku (*věděli*), opět shodným se subjektem *Čechové*, uzavřena. V této periodě se ovšem skrývá rafinovaná symetrie. Pokud se zamyslíme nad tímto souvětím jako nad celkem, můžeme prohlásit, že věty v první závislosti (označené malými písmeny) jsou uvozeny spojkami *aby*. Věty druhé závislosti (označené řeckými písmeny) uvozují vztahná zájmena (až na jednu větu, která je uvozená zájmenem *co*). Věty v třetím stupni závislosti už podobný shodný formální znak nemají. Symetrie jde ovšem ještě dál. Všechny věty uvozené spojkou *aby* vyjadřují snahu, aby Češi netrpěli nedostatkem vědomostí, a tento nedostatek má eliminovat právě *Kronika*. Ve všech větách v druhé závislosti se mluví o Turcích jako o nepřátelích a příčině bojů a nakonec věty třetího stupně závislosti informují přímo o boji, ať už z turecké či z české strany.

U Jana Kocína z Kocinétu nalezneme i rozsáhlejší periody, ale ty, které se skládají z osmi, devíti, desíti, jedenácti vět, jsou souměrné jen co do kvantity nebo jsou i v tomto směru už značně nesouměrné ($a, A, b, c, \alpha, \alpha;$; d, β — str. 50 – 51).

Materiálem pro zkoumání periody 2. poloviny 16. století pro nás byly texty Zikmunda mladšího z Púchova, Tadeáše Hájka z Hájku, Daniela Adama z Veleslavína a Jana Kocína z Kocinétu. Ve všech textech se perioda objevuje. Jako problémový se nám ovšem jeví spis Zikmunda mladšího z Púchova, protože málokterá jeho perioda se zakládá na propracované myšlence a ani jejich dvojjednennost není přesvědčivá. Tadeáš Hájek z Hájku psal sice periody kratší, ale byly celkem dobře organizované a hlavně byly v jeho textu dost časté. Také Jan Kocín z Kocinétu uměl napsat souměrnou periodu, a to i většního rozsahu. Samozřejmě že periody, i rozsáhlejší, skládal ve svém textu *Politia historica* i Daniel Adam z Veleslavína. Najdeme jich tu velké množství. Ovšem zjevně se u nich nesoustředil tolik na souměrnost jako na propracování myšlenky a její rozvržení do předvětí a závětí. Najdeme tedy u něho i souměrnější periody, ale daleko běžnější jsou periody méně souměrné.

Česká perioda od počátku 17. století do roku 1620

Karel starší z Žerotína vkládá téměř na začátek své *Apologie k panu Jiříkovi z Hodic* (jako třetí větu listu) krásnou klasickou, ač nepřiliš komplikovanou periodu založenou na srovnání.

(11) *A jistě jakož víno, byť nejvýbornější bylo, k malé jest platnosti, pokud dobrota jeho pitím aneb jiným jeho užíváním okušena nebývá; a jako krmě i nejlibější a nejlépe připravená špatnou chuť dává, dokud nebývá rozeznána šmakem: tak i člověku, jakkoli dobrý by byl, ano byť cnostmi svými i všeckny jiné lidi převyšoval, málo to prospívá, jestli ta dobrota jeho a cnost v něčem zevnitřně nepronáší a známou lidem učiněna nebývá* (str. 13).

Vzorec: $a(\alpha)a, \beta, b, \gamma; A(c, d)A, e$

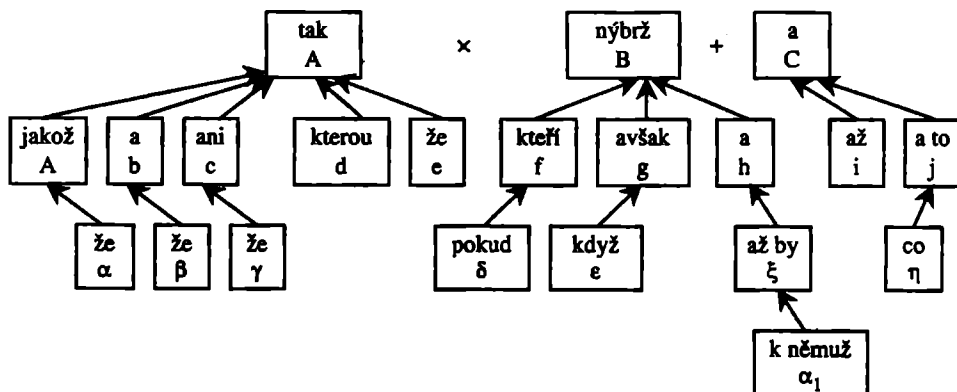
Konstrukce stojí na souvětí podřadném s hlavní větou v závěti. Symetrie zasahuje vlastně všechny věty. V předvětí je jedna věta přípustková (uvozená spojkou *byť*), v závěti dvě věty přípustkové (uvozené *byť* a *jakkoli*). V předvětí jsou naopak dvě věty podmínkové (uvozené spojkami *pokud* a *dokud*) a v závěti jedna věta uvozená běžnou podmínkovou spojkou, ale fungující jako věta obsahová. (Stejně důslednou symetrií vyniká i perioda ze str. 17.)

Nejzrosáhlejší periodu dílka *Apologie* tvoří dvacet jedna věta. Její stavba nám může připomínat stavbu jedné z Veleslavínových period dvojnásobným přirovnáním.

(12) *Jakož zajisté, ať od svrchu položených podobenství neodstupuji, ne pojednou slunce sluncem býti přestává, že na chvíli za mračno zachází, a ne ihned oheň tratí svou palčivost, že v skok studených kachlů neproráží, též ani země proto planou se usouditi může, že na čas oulehlí leží a jako odpočívá: tak podobně i já nemohu a nemám tak na kvap odsouzen býti lásky té, kterou k vlasti své nésti a péče, kterou o ni míti povinen jsem, že se vším jako na harc nevyjždím: nybrž jako umělí marináři, kteří pokud utišení na moři jest, pomalu sem i tam se vznášejíce, vítr do plachet svých lapají a, když bouřka se zdvihá, i od přímé cesty na čas se s větrem nazpět obracejíce, vždy však předce na moři zůstávají a pravidlem kompasu se spravují, až by větru příhodného a ku portu, k němuž měří, je vedoucího dočekati se mohli, týmž způsobem já nyníššímu času zlému a nesnadnostem jeho ustupuji a jako před povětrím nějakým pod střechou se skrývám, až by příhodnější léta nastala a to, co ve mně zavřeno a do času schováno jest, jako z pokladu nějakého vyněsti a k dobrému vlasti této vynaložiti dopustila* (str. 16).

Vzorec: $a, \alpha, b, \beta, c, \gamma, A, d, e; B(f(\delta)f, g(\epsilon)g, h, \zeta(\alpha_1)\zeta, B, C, i, j(\eta))$

Schéma:

(Interpunkci – totiž tečku za *dočekať se mohli* – v úryvku citovaném podle vydání z roku 1891 upravujeme podle téhož textu citovaného podle B. Havrána v knize *Antika a česká kultura* (Varcl aj. 1978, str. 217), a ponecháváme tak srovnání jako *umělí marináři – týmž způsobem já* v celku jediného souvětí, jak je to běžné v psaném projevu. Zároveň se tak vyhýbáme chybě nedokončené věty *nýbrž jako umělí marináři...*) Ani tato perioda není souměrná co do objemu a větvení vět, dokonce nenajdeme ani obsahovou souměrnost kromě již zmíněného srovnání. V rámci předvětí se jím vytváří jakási subperioda, v závěti zůstává srovnání v rámci jedné věty. Přesto víme, že Karel starší z Žerotína uměl postavit dobrou periodu (svědčí o tom jiné periody z *Apologie* (např. str. 19) i jeho běžná korespondence např. *Listové psané jazykem českým*, např. str. 329).

Do období let na počátku 17. století spadá i vydávání **Bible kralické**. Kněží Jednoty bratrské se v předmluvě k jejímu vydání pro staré lidi (tisk většími písmeny) periody konstruovat nesnažili. Najdeme tu jen dvě. Obě mají výrazné myšlenkové členění na předvětí a závěti, jedna stojí v závěru, druhá uprostřed předmluvy:

(13) *Proto, že to jisté a zkušené jest/ když sou koli podlé tohoto pravidla Svätých písem/ kněží, i lid boží, sloužili Hospodinu Bohu svému/ tehdy byla rozumná, Pánu Bohu příjemná služba jeho/ i zpráva církve u šlechtílá, bezpečná, a k spasení velice prospěšná: a zase/ kdykoli kněží zákon boží opustili/ s ním se neobírali/ lidu božího vůli Páně nevyučovali/ tehdy i hned bloudili a z cest Hospodinových, kněží, králové, i lid obecný, se uchýlovali* (Předmluva).

Souvětí začíná spojkami *proto, že*, protože vyjadřuje jeden z více důvodů výše zmíněné teze o váženosti Bible. Perioda (můžeme ji převést do samostatné podoby pouhým vynecháním těchto spojek) se zakládá na souřadném souvětí vyjadřujícím protiklad, který tvoří obsahovou osu periody. Toto souvětí závisí na úvodní větě hlavní *To jisté a zkušené jest*.

Vzorec: A,α,a; b(β,γ,δ)b,c

Souměrnost periody je pouze v tom, že v předvětí i v závěti se vyskytuje vedlejší věta časová (uvozená *když sou koli* a *kdykoli*). V předmluvě ke knize, jako je Bible, bychom čekali větší snahu o brilantní periodu. Vysvětlením by mohl být v přemluvě k prvnímu vydání deklarovaný záměr psát srozumitelně a obyčejně, v souladu s nímž také překladatelé původní periody zjednodušovali (Havránek, 1936).

Pro období prvních dvaceti let 17. století jsme rozebírali periody z *Apologie* Karla staršího z Žerotína a periodu z předmluvy k *Bibli kralické*. V *Apologii* Karla staršího z Žerotína jsme měli k dispozici symetrickou a poměrně dlouhou periodu i periodu opravdu velmi rozsáhlou, ale již méně symetrickou. Periody Karla staršího z Žerotína vycházejí z dobře propracované myšlenky. Také u kněží Jednoty bratrské byla v jejich poměrně souměrných periodách jasná myšlenková osa, ovšem počet period v jejich předmluvě byl překvapivě malý.

Závěr

Z našeho výzkumu vyplývá, že ne všichni autoři si osvojili základní princip periody, totiž dvoučlennost (obsahovou a formální) souvětí v rámci jeho myšlenkové jednoty a samozřejmě jeho minimální rozsah (viz str. 101–102). Tuto základní funkci periody nedokázal zcela uspokojivě naplnit Zikmund mladší z Púchova (a také další z autorů zde nerozebíraných). Perioda vytvořená na základě tohoto pravidla je jakousi hrou s myšlenkou vedoucí k plnosti a logice vyjádření. Správně vystavěná perioda je dobře rozčleněná, jsou v ní jasné vztahy mezi jednotlivými větami (tedy mezi jednotlivými aspekty jedné myšlenky), zachovává si přehlednost. Pokud jsou její členy spíše jednotlivými myšlenkami než částmi myšlenky jedné, vnímání textu je snadné a rychlé, ale text ztrácí na bohatosti, logičnosti, provázanosti, propracovanosti.

Periodu jakožto stylisticky příznakový prvek lze užívat s určitým záměrem. U většiny zkoumaných autorů ovšem nemáme přesvědčivé ukazatele snahy umístit periodu na exponovaná místa – totiž do úvodu a do závěru. Jejich rozložení působí spíše dojmem náhodnosti. Výraznější snahu stavět periodu na začátek díla či kapitoly pozorujeme u Zikmunda z Púchova a u Karla staršího z Žerotína. U nich a částečně i u Viktorina Kornela ze Všehrd pozorujeme i práci s kombinací period a vět jednoduchých.

Přejdeme nyní k dalším vlastnostem periody, k pestrosti a souměrnosti. Pro pestrost jsme vybrali kritéria spojkového repertoáru, užívání či neužívání přechodníků a interpozic, v nichž by se mohla odrážet šíře autorova vyjadřovacího potenciálu. Nejméně oblíbený z uvedených prostředků je přechodník. Podle našeho orientačního průzkumu neobsahuje přechodník ani každá druhá perioda. K většině interpozic dochází už daleko častěji (zhruba ve třech čtvrtinách period) a u řady autorů koresponduje většinou s pestrostí při volbě spojek. K takovýmto autorům patří Viktorin Kornel ze Všehrd, Karel starší z Žerotína (a řadili by se k nim i Sixt z Ottersdorfu a „starší kněží Jednoty bratrské“, u nichž ovšem musíme vzít v potaz nepoměrně menší rozsah materiálu). Je třeba ovšem poznamenat, že alespoň podle jednoho ze tří kritérií mohou být hodnoceni jako tvůrci pestrých period všichni autoři, kteří periody psali.

K ještě větší diferenciaci autorů dochází při posuzování souměrnosti jejich period. Zde totiž jde podle našeho názoru o nejspecifičtější a nejnáročnější prvek ve výstavbě periody. Opravdu výrazně souměrné periody dokázali vystavět jen někteří spisovatelé. Patří mezi ně především Viktorin Kornel ze Všehrd, Karel starší z Žerotína a samozřejmě i Daniel Adam z Veleslavína. Souměrnější je i jediná rozebíraná perioda Sixta z Ottersdorfu, více celkem souměrných period má i Jan Kocín z Kocínětu. Ostatní autoři buď nedosáhli souměrnosti žádné, nebo pouze povrchní, tzn. spíše kvantitativní. Souměrnost se tedy stává v českých periodách příznakovým prvkem.

Ze všech dosud zmíněných výsledků výzkumu vyplývá, že česká humanistická perioda nemá jednotnou tvář, ale s individuálními rozdíly víceméně odpovídá periodě ciceronské.

Srovnáme nyní tyto periody ještě z hlediska vztahu předvětí a závětí, respektive podle základového souvětí periody. Na začátku jsme poznamenali, že u klasické periody byl vztah nejčastěji podřadný, s hlavní větou v závětí, nebo souřadný. V české humanistické periodě je situace markantně odlišná. Drtivou převahu má vztah souřadný a vztah podřadný, ovšem s hlavní větou v předvětí. Tak píší periody všichni zkoumaní autoři. Jedině u Daniela Adama z Veleslavína jsou zastoupeny srovnatelně všechny typy vztahu předvětí a závětí (HV – HV, HV – VV, VV – HV) a u Karla staršího z Žerotína se objevují hlavně periody se vztahem mezi předvětím a závětím odpovídajícím periodě klasické (HV – HV, VV – HV), přičemž ovšem souřadný vztah je užíván častěji. (Co se týče poměrů v nosných souřadných souvětích, nejběžněji všichni autoři užívají slučovací a odporovací poměr, ze vztahů v podřadném souvětí je užívanější účelový a příčinný vztah.) Téměř stejně jednoznačně (opět s výjimkou Daniela Adama z Veleslavína a Karla staršího z Žerotína) začínají autoři celou periodu právě větou hlavní, a to nezdá se proto, že touto první větou uvozují následující myšlenku (např. Řehoř Hrubý z Jelení, viz str. 103–104). Tyto dvě odchylky od římské periody jsou ve výstavbě periody české natolik hromadným jevem, že je lze považovat za českou humanistickou modifikaci klasického vzoru.

Zcela odlišný od latinského úzu je způsob vytváření interpozic. V latině se totiž běžně interponuje do věty vedlejší věta hlavní (a(A)a) (Menge 1914), v českém souvětí se naopak věta vedlejší vkládá do věty hlavní, a to se skutečně přesvědčivou pravidelností. Oba rozdíly směřují k myšlence, že pro český jazyk je přirozenější klást hlavní větu na zřetelné první místo.

Zbývá nám ještě zhodnotit zkoumané autory a jejich díla z pohledu diachronního a poukázat na ty, kteří byli v konstrukci periody nejúspěšnější. V průběhu zkoumaných sto dvaceti pěti let není ve výstavbě periody zjevné ani plynulé zlepšování ani zhoršování, ani se neprojevuje nějaká rostoucí či klesající tendence apod. Umění vystavět periodu je tedy v českém humanismu záležitost spíše individuálních schopností, vědomostí a úmyslů. Pro tuto teorii svědčí mimo jiné především osobnost Viktorina Kornela ze Všehrd, kterého pokládáme za nejobdivuhodnějšího ze všech vybraných autorů, protože ač z nich byl nejranější, nacházíme u něj myšlenkově dobře organizované a zároveň velice souměrné a přitom rozsáhlé periody (což také není běžné, v českém humanismu bývá většina period spíš menšího rozsahu). Daniel Adam z Veleslavína představuje svérázného autora v tom smyslu, že v mnoha případech rezignuje na souměrnost period. Je zřejmé, že je pro něj perioda běžná a formulace myšlenky podle zásad periody je pro něj snadná. U jeho period totiž neexistuje problém s dvojdílností v jednotě, a pokud ano, vyskytuje se jen v malém počtu případů vzhledem k vysoké frekvenci period v jeho textu. Naproti němu Karel starší z Žerotína periodu tak často neužívá, ale umí ji postavit, a to i periodu souměrnou, navíc s ní úspěšně pracuje jako s příznakovým stylistickým prvkem, takže jeho perioda vedle krátkých vět vyslovených v jistém afektu dotváří plastičnost projevu.

PRAMENY

- Bible kralická. Kralice 1613.
- BUDOVEC z Budova, Václav: Antialkorán. Praha 1614.
- ČERNÝ, Jan: Knieha lékarská, kteráž slove Herbář aneb Zelinář. Praha 1981.
- HÁJEK z Hájku, Tadeáš: Herbář jinak Bylinář velmi užitečný. Praha 1982.
- HRUBÝ z Jelení, Rehoř: předmluva k Chvále bláznovství. Chrestomatie k vývoji českého jazyka (13. – 18. století) /Porák, Jaroslav/. Praha 1979, str. 244-247.
- JESENSKÝ, Jan: Řeč na stavovském sněmu. Chrestomatie k vývoji českého jazyka (13. – 18. století) /Porák, Jaroslav/. Praha 1979, str. 294-296.
- KLATOVSKÝ, Ondřej: Knížka v českém a německém jazyku složená, která by Čech německy a Němec česky čísti, psáti, i mluvití, učiti se měl. Praha 1573.
- KOČIN z Kocinětu, Jan: Kronika nová o národu tureckém. Praha 1594.
- KONÁČ z Hodiškova, Mikuláš: Pravidlo lidského života. Praha 1961.
- z OTTERSODORFU, Sixt: předmluva k Sv. Isidora knize utěšené. Praha 1830.
- z PÚCHOVA, Zikmund mladší: Kosmografia česká. Můnchen 1988.
- z VELESLAVINA, Daniel Adam: Politia historica. Praha 1584.
- z VELESLAVINA, Daniel Adam: předmluva ke Kalendáři historickému. Chrestomatie k vývoji českého jazyka (13. – 18. století) /Porák, Jaroslav/. Praha 1979, str. 286-289.
- ze VSEHRD, Viktorin Kornel: O právích Země české knihy devatery. Praha 1874.
- ze ŽEROTÍNA, Karel starší: Listové psaní jazykem českým. Brno 1870.
- ze ŽEROTÍNA, Karel starší: Apologia neb Obrana ku panu Jiřkovi z Hodic. Chrudim 1891.

LITERATURA

- Ad Herennium. Lipsko 1860.
- BAUER, Jaroslav: Vývoj českého souvětí. Praha 1960.
- CICERO, Marcus Tullius: De inventione. Lipsko 1860.
- ČEJKA, Mirek — ŠLOSAR, Dušan — NECHUTOVÁ, Jana: Gramatika česká Jana Blahoslava. Brno 1991, str. 7 – 10.
- DONATUS, Aelius: Ars grammatica. Lipsko 1864.
- GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého. 4. díl, Praha 1929.
- HAVRÁNEK, Bohuslav: Vývoj spisovného jazyka. In: Československá vlastivěda, řada II, Praha 1936, s. 1 – 144.
- HOŠNA, Jiří — TRÍSKA, Ladislav: Z teorie starší české literatury. Praha 1990.
- HUBÁČEK, Josef: Lakonický styl raných českých spisů Jana Amose Komenského, Česká literatura 46, 1998, s. 339 – 369.
- MENGE, Hermann: Repetitorium der lateinischen Syntax und Stilistik. Wolfenbüttel 1914.
- Ottův slovník naučný. 19. díl, Praha 1902, s. 483.
- PRISCIANUS: Institutiones grammaticarum. Lipsko 1855.
- ŠLOSAR, Dušan — VEČERKA, Radoslav: Spisovný jazyk v dějinách české polečnosti. Praha 1982.
- VARCL, Ladislav aj.: Antika a česká kultura. Praha 1978.

PERIODUS HUMANISTICA APUD SCRIPTORES LINGVAE BOHEMICAЕ

In hoc articulo periodos scrutamur more Ciceronis scriptas, quas apud auctores Bohemicos, et quidem eos, qui litteris a fine saeculi XVⁱ usque ad annum MDCXXⁱⁱⁱ studebant, invenimus. Qui sunt: Victorinus Cornelius a Vssehrd, Gregorius Hruby Gelenius, Sixtus ab Ottersdorf, Sigismundus minor de Puchov, Thaddaeus Hagecius, Daniel Adam Veleoslavinus, Joannes Cocinus a Cocineto, Carolus senior de Zerotin. Etiam periodum selectam e prologo, quo Sacrae Scripturae editio Kraliciensis incipitur, explicamus.

Periodus est ambitus verborum constructus e duobus membris (sc. protasi et apodosi) symmetrice compositus, quae verba autem ad unum sensum referunt, necnon ad huius sensus condiciones logicas et temporales. Protasis cum apodosi, quae tam paratactice quam hypotactice coniungi possunt, maxima cum symmetria compositae sunt, non solum quod ad sententiarum numerum, sed etiam quod ad modum, quo sententiarum altera ex altera pendet iungiturque. Necesse est periodum esse perspicuam, sed variabiliter et copiose scriptam, quod fieri non potest nisi participiis frequenter utendo, necnon et membris interpositis etc.

Hoc modo structuram periodi, qua scriptores nostri utuntur, lustramus, selectas periodorum subtiliter exponimus, formulis schematibusque inscribimus.

In fine articuli auctores Bohemicos haud naturaliter periodis uti demonstramus, quamquam sunt, qui periodos eleganter conscripsisse videantur. In numero eorum precipue Victorinus Cornelius a Vssehrd, qui et primus periodos fere optimas scribebat, est, tum Daniel Adam Veleoslavinus, deinde Carolus senior de Zerotin, sed etiam minus notus Joannes Cocinus a Cocineto, quorum quidem periodi aliqua ex parte symmetricae sunt. His periodis cum iis, quae revera more Ciceronis scriptae sunt, comparatis Bohemicos scriptores membris interpositis alio modo paucioribusque participiis uti reperimus. Etiamque ea re a periodis Latinis more antiquo scriptis differunt, quod protasis cum apodosi frequentius paratactice iunguntur, vel si hypotactice, tum eo modo, ut sententia principalis in protasi posita sit.

Terezie Vařeková
Sadová 102
664 43 Želešice
tvarekova@seznam.cz

